

ERDÉLYI MÚZEUM

IX. kötet.

1892.

VI. füzet.

A talmud.

— Első közlemény. —

Bevezetés.

Az ember belső életében, az érzelmek és gondolatok világában gyakoriak az úgynevezhető *nértelen fogalmak*, melyeknek bár ismerjük tartalmát, mégis csak formáját vagyunk képesek megnevezni. Beszélni szoktunk kimondhatatlan fájdalomról, kifejezhetetlen eszméről — kimondhatatlan, kifejezhetetlen azért, mert — bár jól ismerjük — de nincs szavunk annak kifejezésére, a mit ez érzés, e gondolat magában foglal. Ritkábbak az ily esetek a reális élet változataiban, a konkrét dolgok, kézzelfogható tárgyak sorában. E ritkább esetek egyike áll elő a *talmudnál*. A kifejezés maga, mely szószerint annyi mint *tanulmány*¹⁾, a dolog lényegét nem világítja meg közelebbről, csupán külső formáját jelöli meg a fogalomnak. Talán jönni fog egykor idő, a midőn — az ihlet egy percében — valaki találni fog módot arra, hogy egyetlen jellemző szóval adhassunk pregnáns kifejezést annak, a mi a talmudban foglaltatik; s valóban, az ezt célzó kísérletekben eddig sem volt hiány, csakhogy sikerültnek egyik sem mondható közülök. Elnevezték a talmudot törvénykönyvnek, enciklopédiának, diáriumnak, kompendiumnak stb. stb. Ámde hol benne — végig — az ezekben megkövetelt tárgyi és formai beosztás és rendszer, hol a paragrafusok, hol a kronologiai sorrend? Már magából ama körülményből, hogy az ilyféle egymáshoz ugyan hasonló, de lényegileg mégis sokban különböző kifejezésekkel egyaránt illethették a talmudot, kiviláglik, hogy szabatos elnevezéskép egyik sem fogadható el közülök, bár nem lehet tagadni,

¹⁾ Ugyanez áll a szó egyéb előforduló szinonimáiról, mint *ulfána* és *gemára*, nemkülönbén hasonló jelentményűek a *tóra*, *misna* és *midrás* szavak is.

hogy mindabból, a mit az e czélra a talmudra átvinni próbált e kölcsönszók jelentenek, van valami benne.¹⁾ Annak okáért tehát mi nem fogjuk a *lucus a non lucendo* elvénél vagy inkább elvnelküliségénél fogva a talmudra ráerőszakolni²⁾ kísérelt álnevek sorát szaporítani, hanem — hisszük, dicséretesebb — törekvésünk lesz objektív ismertetésben engedni bepillantást ezen a maga nemében egyetlen műbe, melynek nem csupán nevében áll elébünk egy eddig megoldatlan problema.

Valóban, miként nevének, olyan sajtászerű, mondhatnók példátlan magának a talmudnak is sorsa minden tekintetben. Sajtászerű már keletkezésének is oka és fejlődé ének módja, sajtászerű továbbá formája és tartalma, sajtászerű végül fennállásának egész története. Avagy másként nevezhetnők-e a sorsnak azt a mindenekfelett szeretetreméltó szeszélyét, mely abban a hallatlan jelenségben nyilvánul, hogy ez az óriási mű általános, szigorú *írástilalom* hatása alatt keletkezett? Vagy nem fog-e jelzésünk — a mennyiben a talmud fejlődése módját sajtászerűnek neveztük — színtelennek, kevesetmondónak bélyegeztetni, ha el fogjuk beszélni, mint vette e fejlődés menetét hosszú évszázadokon keresztül — pusztá *szóbeliség* útján, mint halmozódott fel az elmékben egyik kötetnyi anyag a másik után a nélkül, hogy az előző írásba lett volna foglalva? Igaz, egész kis irodalmak csupán szóban élésének példáit egyéb régi népeknél is látjuk: az indeknél és perzsáknál úgy, mint az araboknál, a hol a *rávik* az összes népköltészetet fejükben hordozták, és a görögöknél, a kik csak Pisistratus korában gyűjtötték egybe s jegyezték fel a Homérosról nevezett s eladdig csupán szóbelileg élt époszaikat. Ámde az analogia csak formailag, nem egyszersmind lényegileg is helyes: a mi az említett népeknél a szóbeliség bizonytalan életét élte, mindaz merő költészet volt, mely már természeténél s még inkább alakjánál fogva könnyebben s tartósabban vésődik az emlékezetbe, míg a talmud, ámbár vagy felerészben szintén költészet (de a szó legteljesebb értelmében

¹⁾ A misnában van valami a törvénykönyvek, a gemarában pedig az akadémiai vagy parlamentáris diskusszió formájából

²⁾ Hogy pl. a „törvénykönyv“ elnevezés — a mennyiben a talmudra egészében vonatkozik — mennyire erőszakolt, az avatottak előtt eléggé ismeretes. De hogy egyuttal mily káros kihatása volt e jelzésnek, azt könnyen beláthatjuk ha meggondoljuk, hogy belőle kifolyólag róttak fel a zsidóságnak olyan nézeteket is, melyek a talmudban csak bizonyos esetekre vonatkoznak, de általános érvényre soha sem jutottak.

vett s formailag igen primitív költészet) képezi tartalmát, jórészt a mindennapi életet szabályozó törvényeket foglalja magában, melyeknek alapján ítélték törvényszékek polgári és fenyítő, de még főbenjáró bűnügyekben is. S ez az egész corpus juris is csupán szóbelileg volt meg!

S minek, ha nem saját szerűnek, nevezzük a talmud formáját és tartalmát, melyeknek különösségét legjobban bizonyítja az a körülmény, hogy a talmud lefordíthatatlan, hogy tanító vezetése nélkül megérteni lehetetlen, hogy minden grammatika, szótár s bevezetés daczára szóbeli útmutatás nélkül ismerete el nem sajátítható? El is tekintve ama sajátosságaitól, melyek neki mint a Kelet termékének egyéb odavaló irodalmi jelenségekkel közös vonásai — nem-e példátlan egész kifejezése módja, a diskusszió ugrádozó menete, a kérdések és feleleteknek minden közvetítő szó (vagy írásjel) nélkül egymásra halmozása, rövid és mégis kifejezésteljes stílje, tartalmának elképzelhetetlen, színképszerű változatossága, mely felöleli az exakt és az empirikus tudományok minden ágát és a költészetnek legtöbb régibb fáját? — Nem-e hallatlan, hogy ilyen óriási mű, mely immár vagy másfél ezer éve létezik, jórészt afféle keveréknyelven van megírva, melynek egyes alkotó elemei több, néha egymástól teljesen elütő nyelvtörzshöz tartozó dialektusból vannak véve?

Mit mondjunk ezek után még a talmud történelméről, viszonytagságos élményeinek szakadatlan hosszú láncolatáról mind e mai napig? Egy irodalom az, mely vérrel van megírva, azok vérével, a kik szerették, mint csak eszményt lehet szeretni, önzéstelenül s mégis szenvedélyesen, s a kiknek vérét csak azért vették, mert ideális szerelmük e zálogát, eszményeik e dédelgetett kisedét a szeretet repkényével fonták körül, hogy megóvják az ádáz gyűlölet mérges csalánjától. Valóban, nép soha sem szerette úgy irodalmát, mint a zsidók a magukét s ha a szeretet legmagasabb fokát kellene megjelölnünk, nem tudnók alkalmasabb módját, mint hogy a zsidók szeretetére a talmud iránt utaljunk. Hány pihenő nélküli napot s hány álmatlan éjszakát áldoztak ők a századok folyamán e könyv tanulmányozásának, ápolásának, hány könnyáradat áztatta ez elsárgult lapokat, hány keserves sóhajnak voltak csendes éjen hallgatag tanúi e porlepte kötetek! . . . De a melynek része volt a legodaadóbb szeretetben, a könyvnek kijutott a legféltelenebb gyűlöletből is. — Tehát lehet gyűlölni

egy könyvet is?!... Oh, kérdezzétek csak a talmudot, hányszor s mikép gyalázták meg, hányszor csonkították meg tagjait, hányszor rakattak máglyát szétrongyolott testének! ¹⁾ A gyűlöletnek is nehezen lehetne másban megfelelőbb kifejezését találni, mint a népek gyűlöletében a talmud iránt. Ám ez sem volt mindég így. Voltak felvilágosodott férfiak, a kik — és egész korszakok, a midón higgadt objektivitással ítéltek a talmudról, sőt a midón rajongó lelkesedéssel szóltak róla keresztény tudósok is. ²⁾ De a sötétség és elfogultság embereinek a botlás követ képezte mindenkor s az égbolt folyton visszhangzott a lármás harcziáltástól, mely innen is, túlhan is ez egy szóból állott: *A talmud!* — egyfelől mint a legfőbb üdv, másfelől mint a kárhozat hírhozója. Ez az örökös küzdelem a talmud ellen és mellett, sajnos, manap sem szünetel, sőt az utolsó évtizedben újult erővel gyúlt ki. A dologban pedig az a különös, hogy a talmud ellen dühöngők — a mint az ki van mutatva — olvasni sem képesek benne, a mint hogy egyáltalán elismert — bár eléggé sajnálatos — tény, hogy különben széles irodalmi műveltséggel bíró férfiak is nevénél egyebet nem tudnak a talmudról. Honnan szerzi hát az örökös áskálódás eszközeit? Bizonyos, hogy az álvádak el-

¹⁾ A párisi autodafén 1240-ben 40 szekérnyi talmudkéziratot égettek el. A 16. században különösen Olaszországban égettek el tömegesen talmudpéldányokat III. Gyula pápa és utódainak rendeletére. Bővebbet l. *A. Darmesteter*-nél, *Revue des études juives* t. XVIII. [1889], p. CDXL. — Hogy milyen pretenzióval fogtak egyes keresztény tudósok a talmud tanulmányozásához, az egyebek közt kitűnik *Grapius*, *Specilegii*... *historiam literariam Talmudis Babylonici sistentis dissertatio prior... posterior* (Rostock 1696) cz. művéből, melynek meghatóan őszinte vallomásaiból a következő épületes gyöngy-füzért állítottuk össze: I. 3: „Optandum (modo), plures inter nos Christianos esse, qui (ad demonstrandum illud) diligentius studio huic [scil. Talmudico] sese dedicarent, ut ex Talmude ipsum Talmud et cum Talmude universam illam gentem [scil. Judaeorum] turpitudinē exponere possent.“ II. *fine*: „Si leve, aut parvum videbitur [meum opus], gentis Judaicae, in cuius agro versati fuimus, *vanitatem duce*.“ *Grapius*nak egyik témája, melyet az egyetemen védenie kellett, következőleg hangzott: „Talmud pessimus quidem; non tamen igne comburandus liber est“ (!). Igen jellemző a következő idézet is, mely II. 31 olvasható: *Johann Schmidt*, *Feurige Drachen-Gift der Juden* I. 7 p. 117: „Es ist ein so gross Buch daraus [scil. aus dem Talmud] gemacht, dass ein Esel dran zu tragen hat.“

²⁾ Csak *Reuchlin*ra emlékeztetünk és a humanisták ama nagy csoportjára, kik a talmud védelmére keltek egy *Pfefferkorn* nevű apostata vádaskodásai elében s a kiket ezért a „talmudphili“ névvel tiszteltek meg.

osztatásának legalkalmasabb, talán egyedüli módja — mert lehet-e a rosszakaratot meggyőzni? — a talmud tüzetes megismertetése volna, a midőn az ellene emelt kifogások alaptalanságának s magának a könyv ártalmatlanságának napfényre kellene jönnie. E munkát a hozzá értők — úgy zsidók, mint keresztények — meg is kísérelték ismételtten.¹⁾ Azonban már fennebb jeleztük, s alább újból hangsúlyozni fogjuk ama nehézségeket, melyek az ily munka keresztülvitelének útját állják. E nehézségek oly természetűek, hogy valószínűnek látszik, miszerint a talmud rendszeres s kimerítő ismertetése s feldolgozása még hosszú ideig pium desiderium fog maradni; legalább *egy* ember erejét kétségtelenül felülmúlja.

Itt még csak azt jegyezzük meg, hogy bennünket e sorok írásában nem apologetikus czélok vezettek, hanem egyedül ama törekvés, hogy azok nagy tömegének, kiknek most naponként száján forog a talmud szó, lehetőleg tiszta s hű képet állítsunk róla szemük elé. Ugy az összefüggő méltatásban, mint a szemelvények összeállításában (ezekre különösen felhívjuk a szives olvasó figyelmét) a szűkre szabott tér felette megnehezítette a közlendők megválasztását: a nagyobb munka ez esetben könnyebb lett volna. Mindamellett arra törekedtünk, hogy mennél több és különfélebb szempontból és oldalról mutassuk be a talmudot, a miért viszont a legtöbb kérdést csak röviden, sőt néha futólagosan tárgyalhattuk. Végül felemlítjük, hogy az idegen szavak átírásában tekintet nélkül az etimológiára következetesen a magyar helyesírás szabályai után igazodtunk.

Ha e vázlat feladatának, mely abban áll, hogy belőle kiindulva szélesebb körök is elfogulatlan, határozott ítéletet alkothassanak maguknak a talmudról, megfelel, úgy a reá fordított munkát bőséges jutalomban részesültnék fogjuk tekinteni. Egyébként a talmudból tudjuk, hogy: „Nem rajtad áll, hogy bevégzett munkát nyújts.”

I. A talmud keletkezése.

1. A szóbeli tan és az írástudók.

A talmud és a benne foglalt tanok gyökereikben — a talmud saját adatai nyomán²⁾ — egészen a mózesi időkig mennek vissza.

¹⁾ E kísérletek lajstromát l. *Strack*-nál, *Einleitung in den Thalmud* (Lip-cse 1887) 61. s 62., 65—68. ll.

²⁾ Főhely misna Ábóth I, 1. V. ö. Széder Tannaim *initio*.

Ezt a feltevést az egyszerű logika is megerősíti, ha elfogulatlan gondolkodásban nyilvánulhat. — Az irodalom ugyanis, melyet közönségesen *hagyományosnak* szoktak nevezni s melynek főképviselője a talmud, minden szálával magával a mózesi törvénykönyvvel függ össze, úgy anyagát, mint szellemét tekintve, a mi nem volna lehetséges, ha a talmudikus irodalom nem állna a szakadatlan folytonosság viszonyában a szentíráshoz. Ha továbbá fontolóra vesszük, hogy a mózesi törvény a maga szűkszavúságával s természetes korlátaival soha sem lehetett elegendő vezérfonal a mindennapi életben elmerülő s legkülönfélébb természetű ügyek elintézésére, nehezen fogunk hibázni, ha egy az *írott tannal* párhuzamosan fejlődött *szóbeli magyarázat* ¹⁾ létezését vesszük fel már abban az időben, a mikor a mózesi törvény keletkezett vagy feljegyeztetett — helyezzük bár e feljegyzést Mózes vagy akár a királyok idejébe. Ily feltevésre nagy nyomatekkel utalnak a mózesi törvénykönyvnek — már említett — szűkszavúságán kívül számos ellenmondásos s bővebb magyarázatot igénylő passzusai ²⁾ s különösen annak tekintetbe vétele, hogy az idők és viszonyok változása mindenkor maga után szokta vonni a jogrend változását is. A törvény és az élet követelményei közötti nehézségek pedig bizonyára nem ama késő időben — a babiloni fogságot követő korszakban — merültek fel először, a melybe a szóbeli tan keletkezését rendesen helyezni szokták, ámbár kétségtelen, hogy a szóbeli magyarázat munkájának első pozitív jelei ez időben tűnnek fel. Azt fogjuk tehát mondani, hogy a hagyományos tan nagyobb felvirágzása datálódik e korból. Valóban, mi egyébből szívhatta magába a száműzöttek bánatos lelke az oly szükséges éltető vigaszt, mint az isteni törvény lélekemelő tanából, mint a mely egyaránt felfedte a hazátlanná lett szerencsétlenek büntetésének okait s helyezte kilátásba szabadulásukat, ha ismét jobb útra térnek. A midőn pedig a törvénynek eleget akartak tenni, magától felmerült annak szüksége,

¹⁾ Ezra 4. könyve, Philo és az egyházatyák világosan említik, hogy Mózesnek számos könyv adatott át a tórán kívül — nyilván magyarázatok az utóbbihoz.

²⁾ *Hirsch* S. R., *Über die Beziehungen des Talmuds etc.* (Frankf. a. M. 1884) 3. l. e körülményből azt következteti, hogy a mózesi törvénykönyv mellett szükségképpen volt már szóbeli magyarázat, még *mielőtt* amaz Mózes által feljegyeztetett volna.

hogy a kevésbé precizált törvényszöveg hiányos rendelkezéseit a viszonyokhoz alkalmazott útmutatásokkal egészítsék ki, mely útmutatások lassanként teljes joggyakorlattá bővültek ki. Ezra és az írástudók idejében ezt a munkát már némi rendszerességgel s mindenestre serény buzgósággal folyónak kell képzelnünk, úgy, hogy ez időben már a normák egész sorozata szabályozta a törvényes eljárást, mely írásba foglalva bibliai kommentár számába mehetett volna. Ime a *haláka* eredete.

A szentírással való foglalkozás azonban nem szorítkozott csupán ily kodifikatorikus munkásságra, hanem felölelte a tanulmányozásnak egyéb fajait is. A szentírásnak prófétai és költői részei bő alkalmat nyújtottak mindenekelőtt allegorikus magyarázatra, mely a maga részéről tudvalevőleg szabad tért enged a fantázia játékának. Hogy pedig csapongó képzelet igazi költészet mellett mily tarkabarka dolgokat szül, ezt hangsúlyozni voltakép fölösleges. Ily módon a szóbeli „tannak“ a haláka mellett egy más faja is fejlődött, mely azonban nem birt törvény jellegével s mely a költészet mellett kiterjedt a pozitív ismeretek minden ágára. Neve *agáda*. E két belső alkatrészből áll a szóbeli tan, melyben azonban csak a halákának van szorosán körülírt helye; az agáda inkább csak határfogalom, mely alatt mindazt kell érteni, a mi nem haláka. Mindkettő eredetileg a *midrásnak* képezi két külön fajtát, mely szó azonban később más, speciálisabb értelemben foglaltatott le.

Térjünk most vissza a halákához. A szakadatlanul fejlődő joggyakorlat súlyos veszélylyel látszott jární magának a mózesi törvénynek integritására is. — Hogyan? Hát ha a jövevény ki találná szorítani az őslakót biztos hajlékából, melyet az elmékben és a szívekben szerzett volt magának? Vagy nem kellett-e a régi tannak feleslegessé válnia egy sokkal kifejlődöttebb jogrend mellett? Belátó férfiak idejekorán észrevették a veszélyt, melynek elhárítására — nem tudjuk kicsoda — egy drasztikus s magában véve mondhatnók méltatlan, de következményeiben áldásos eszközt hoztak alkalmazásba: az *írástilalmat*. „A ki a törvényt felírja, olyan, mint ki a tórárt elégeti.“¹⁾ Ezzel eleje volt véve minden könyvírásnak, a mi ha

¹⁾ Főhely Temura 14b. Gittin 60ab, a hol a tilalom mint Izmael iskolájában (Debé Izmael) Juda b. Nachmáni által Jochanan (bar Nappácha, élt a 3. században Tiberiásban) nevében előadott szentencia említettik. Maga a tilalom mindenestre sokkal régiebb.

egyrészt igen sajnálatos következményekkel járt, mert belőle kifolyólag szükölködik egy majdnem ezer éves korszak minden irodalmi emlék nélkül, — másrészt elhárította annak veszedelmét, hogy az eredeti őstan helyében új törvény keletkezhessek. Azt lehetne már most hinni, hogy e tilalom ólomsulya alatt abbamaradt a hagyományos tannak is kiépülése. De sőt ellenkezőleg! Ha ez újabb tananyagát leírják, soha sem nő vala oly impozáns mértékben s nem fejlődik vala oly nagyszerű, minden ízében kidolgozott rendszerré, a milyent ma a talmudikus irodalomban birunk, mert a feljegyzés megbontotta volna további fejlődését, míg így korlátok nélkül dolgozhattak rajta az elmék s tökéletesbíthették azt minden irányban. Ime egy irodalom, mely írástilalom hatása alatt keletkezett s lőn nagygyá!

Kik voltak már most a szóbeli tan fejlesztői? Számos nép szolgáltat példát arra, hogy az irodalom megalapítói és előbbre vivői első sorban az alsóbb néprétegekből kerültek ki. A kik a zsidó hagyományt tanulmányozva ápolták, szintén alacsony származásuk voltak: az *írástudók*,¹⁾ a kik azonban éppen e munkásságuk révén — mivel a törvény által igényelt magyarázatot egyedül ők adhatták meg s ilyképpen ugyszólván nélkülözhetetlenné tették magukat — voltak befolyással a népre, sőt idővel teljesen uralkodtak felette. Velük szemben az arisztokratikus papság, mely az írott tan teokratikus rendszeréből kifolyólag eddigelé domináló állást foglalt volt el, lassanként kezdett jelentőségéből veszíteni. A plebejus írástudók s a patriczius papság közötti ellentétet a farizeusok s a szadduceusok antagonizmusában még világosabban ismerjük fel. Azonban az írástilalmat egyaránt tiszteletben tartotta mindkét fél. Az írástudó farizeusok, mivel jól tudták, hogy befolyásuk varázshatalma a hagyomány szóbeliségében rejlik, mely nélkül ők fölöslegessé lettek volna. A szóbeliség továbbá egyedül tette lehetővé, hogy a hagyomány Mózesre vezettessék vissza, a mint egyttal csak a szóbeliség hagyott ajtót nyitva a hagyomány tovafejlesztésére. Másrészt a szadduceus papságnak is nem kevésbé állott érdekében az írástilalom fenntartása: hiszen ez egyedül óvta meg a mózesi törvényt, hatal-

¹⁾ E névvel már Ezra jelöltetik magában a szentírásban, különösen értjük alatta pedig ama „nagy gyülekezet“ tagjait, a kik — a hagyomány szerint — az Ezrát követő korszakban a zsidó nép tanítói és birái voltak.

muk és befolyásuk sarkkövét, az enyészettől. Ez érdekközösség az írástilalmat feltétlen szigorúságúvá tette.

Más kérdés az, meddig állott fenn e tilalom s mennyiben érintette az agádát is. E tekintetben régidők óta két nézet áll egymással merő ellentétben s sajtászerű körülmények gyaníttatják, hogy az ellentétes nézetek talán soha sem lesznek kiegyenlíthetők. Mielőtt azonban e nagyfotosságú kérdés taglalásába bocsátkoznánk, a szóbeli tan további fejlődésére kell egy pillantást vetnünk.

2. Misna és gemára. Tannák és amórák.

Ha a Jeruzsálem pusztulását (70-ben Kr. u.) követő korszakban valaki a zsidók szellemi életét valamely csoda útján fixálhatta volna, úgy most bámulatosan színgazdag kép tárulna elénk. A merre szemünk elrövedez, mindenfelé élénk szellemi élet nyüzsgését látjuk: a mely az imént még a halál országa volt, ime az eleven élet birodalma lőn. Róma légiói megölhették a zsidóság testét, de nem lelkét. Jeruzsálemnek koromtól fekete s vértől piros romhalma-zából fénixként éledt fel újra Izrael, hogy hosszabb, mert méltóbb életet éljen ezentúl. De a szín megváltozott: Palesztinából Babilonba lőn a cselekmény színtere áttéve, a zsidó szellemi élet súlypontja áthelyezve. Az iskolák, melyek azelőtt a szentföldön állottak volt fenn — Palesztinában 100 évvel Krisztus születése előtt általános iskolakötelezettség volt behozva — most Babilonban nem remélt virágzásnak indultak. A vetőmag, melyet a palesztinai elődök pazar kézzel szórtak el, babiloni utódjaiknál buja termőföldbe estek. Melyikjök érdeme a nagyobbik: a palesztinai vagy babilóni tanítóké és iskoláké? Azoké-e, kik a tan palotaszerű épületének alapzatát, vagy a kik tetőzetét alkották? A kik a *misnát*, vagy a kik a *gemárát* teremtették meg? A *tannákat*, vagy az *amórákat* illeti-e meg az érdem babékoszorúja? Ki válalkoznék e kérdés eldöntésére?

Palesztinában keletkezett a tannák műve, a misna. Az ő működésük ott veszi kezdetét, a hol az írástudóké végét éri. Az emberek elhaltak, a tan örökké élt: az idő végtelen menetével haladt együtt — és mindig fejlődött. Eleinte arra szorítkozott, hogy a mindennapi életben felmerülő vitás kérdéseket hozza tisztába s döntse el s ezért főleg a törvényszékek (συνέδριον) voltak ápolói. Utóbb

tiszta absztrakt fejtegetéseket is vett fel a maga körébe, melyeknek a reális életre mi kihatásuk sem volt — a törvényszékek — megtartva előbbi funkcióikat — lassanként iskolákká változtak át. Ilyen iskolák — bizvást nevezhetjük akadémiáknak is — fölös számmal keletkeztek az ország szélében-hosszában; belőlük töméntelen sok törvény, rendelet, utasítás s bölcsmondás került ki. Az anyag roppant felhalmozódását elképzelhetjük, ha elgondoljuk, hogy megteremtésén — csak a tannák korát számítva — több mint négy század működött közre. S ne gondoljuk, hogy a tanulmányok teljesen rendszer nélkül folytak. A szentírás magyarázására már *Hillel* korában bizonyos számú szabály volt megállapítva,¹⁾ *Akiba* pedig, a nagy tudós és vértanú, teljes methodológiát teremtett meg, melynek főelve az volt, hogy az Írásban egy szó, egy betű, de még egy jel vagy pont sincs hiábavaló vagy felesleges. Ez alapon a szentírás tanulmányozása kezdette lassanként elveszíteni kommentatórikus jellegét, a mi már radikális reform számába ment. De *Akiba* még itt sem állapodott meg. A hagyományos tananyag szóbelisége s a rendkívül sok tanítvány, kikkel ékeskedhetett,²⁾ magával hozta azt, hogy számos tételre, sőt tételsoportra nézve differenciák merültek fel saját iskoláján belül is, minélfogva *Akiba* kénytelen volt tanait legalább nagy vonásokban összegezni. Ezzel meg volt teremtve az első *misna*.³⁾ Csakhogy a fejlődés itt sem állt még meg és *Akiba* misnája tanítványai és ismét ezek tanítványainak kezében más-más alakot nyert. Mi abban a formában birjuk a misnát, melybe azt *Juda hanászi* (a fejedelem, röviden *Rabbi*, a tanító κατ' ἐξοχῆν vagy „szent tan tónk“) *Méir* tanítványa, a ki viszont *Akibának* volt hallgatója, hozta. Ugyancsak *Akiba* iskolájából, de egy másik tanítványa, *Nehemja* révén és ennek tanítványa, *Chijja* szerkesztésében származott ránk a *toszifta*.⁴⁾ Egyéb misnagyűjtemények, a melyenek magában a talmudban is tulajdoníthatnak egyes tudósoknak,⁵⁾ de bizonyára százával léteztek, csak töredékekben s *borajta* (externa, scil.

¹⁾ E szabályok (middóth) száma az eredeti 7-ből később 13-ra s utóbb 32-re bővült ki.

²⁾ A monda szerint 24000 „pár“ tanítványa volt. *Nedárim* 50a.

³⁾ Mások, mint pl. *Hoffmann*, az első misna keletkezését még sokkal régibb időbe, jelesen *Hillel* korába helyezik.

⁴⁾ Főforrás *Szanhedrin* 86a.

⁵⁾ Pl. *Bar-Kappára*, *Lévi*, *Osája* és *Hunának*.

misna) néven maradtak reánk. E mellett azonban az említett régi, kommentatórikus formában is magyarázták a szentírást, de az e nemű munkásságnak már csak töredékes emlékeit bírjuk az u. n. *halákikus midrásokban*, mely név alatt a 2.—5. pentateuchusi könyvhez való s sorban Mechilta, Szifra és Szifrének nevezett kommentárokat értjük.¹⁾ Alkalmasint ez időből valók az u. n. *agádikus midrások* is,²⁾ melyek azonban amazokkal együtt mai alakjukat sokkal később, a 6. vagy 7. században nyerték.

Egész óriási jelentőségében merül fel immár előttünk a kérdés, törvényes erejű volt-e még ez időben az írás tilalma vagy sem? Mert ha igen, úgy Rabbi sem jegyezhetette fel misnáját; honnan van tehát, hogy ez mégis fenntarthatta magát, még pedig ez egyedül meglehetősen épségben? Ha pedig nem volt már ekkor az írástilalom érvényben, honnan a lépten-nyomon szembeötlő lényeges ellenmondások az egyes misnaszövegek (pl. a mi misnánk és a toszifta) között, holott formailag tökéletesen megegyeznek egymással? A kérdés sokkal messzehatóbb, semhogy itt kimerítően tárgyalhatnók, azért csak utalunk reá, hogy a kétség alapja egy régibb responzum,³⁾ mely két, egymással homlokegyenest ellenkező recenzióban maradt reánk s melyekről nem lehet tudni, melyik az eredeti s melyik a hamisított. Azóta a tudósok két táborra szakadtak: az egyik párt az írástilalom további fennállását vitatja, sőt részben azt véli, hogy még a gemára sem jegyeztetett fel előbb, mint a szaborák korában.⁴⁾ A másik párt ellenben azt állítja, hogy ama tilalom ez időben már érvénytelen volt s így a misna maga Rabbi által jegyeztetett fel.⁵⁾

¹⁾ Alkalmasint idevaló még a Szifra zutta is Numerihoz, mely azonban egyelőre csak idézetekből ismeretes. L. *Hoffmann*, Zur Einl. in die halach. Midraschim 2. s 56. II. — A Mechilta eredetileg Izmaelre, a Szifra és Szifré Jehuda bar Ilaj és Simon ben Iochajra mennek vissza L. Szanh. 86a.

²⁾ Ezek a Peszikta, Rabba, Tanchuma (két recenzióban), Sócher Tób és még néhány apróbb midrás. Egy 12. sz ázadbeli igen becses midrás-kompiláció szerzőjéről Jalkut Simóninak neveztetik.

³⁾ A responzum *Serira* gáontól származik (10. század) és a kairuváni iskola által provokáltatott.

⁴⁾ Ide tartoznak a régebbek közül a franczia és német talmudisták, az újabbak közül pedig különösen Luzzatto, Rappaport, Löw és Bloch.

⁵⁾ Ezt vallják a régebbek közül a spanyol és északafrikai iskolák, az újabbak közül pedig Frankel, Geiger, Lebrecht, Weisz és Brüll. — A régibb nézeteket összeállította L. Löw, Graphische Requisiten II. 115, az újabbakat J. S. Bloch, Einblicke stb. 115. I., v. ö. 117. I. s bevezetés.

Azonban bármikép áll is a dolog, írásban vagy fejben birták legyen a misnát a Rabbit követő korszakban, tény az, hogy tanulmányozása meg nem szűnt, sőt, különösen az időközben keletkezett babilóni iskolákban, ¹⁾ mind nagyobb virágzásnak indult. Ily módon idő folytán egy újabb roppant anyag halmozódott fel, mely a tanulmányok két főfaját, a halákát és agádát egyaránt végtelen szeretettel művelte s ápolta. E majdnem háromezrészados munka eredménye, melyet az e korbéli, *amórának* nevezett tudósoknak köszönünk, végre szintén rendeztetett, még pedig két ízben. Először Palesztinából, a már említett *Jochanan* iskolájából indult ki a szerkesztés s ekkor nyert alakjában birjuk az u. n. *palesztinai* (kevésbé helyesen: jeruzsálemi) *gemrát* vagy talmudot. ²⁾ Jóval később, a babilóni iskolák auspicziuma alatt szerkesztetett meg a *babilóni talmud*, még pedig két iskolafő, *Asi* (az 5. század elején) és *Abina* (u. a. század vége felé) által. Kényszerítő okokként szerepeltek e munkában egyfelől az anyag óriási növekedése, másfelől a kegyetlen üldözések, melyeknek a zsidók Palesztinában az utolsó római császárok, Babilónban az utolsó új-perzsa királyok részéről voltak kitéve, a kik halálbüntetés terhe alatt tiltották meg a tannal való foglalkozást. A szerkesztési munka azonban s különösen a talmud anyagának feljegyzése csak a következő században, a talmud tudósainak harmadik s *szabórának* nevezett csoportja által fejeztetett be véglegesen. ³⁾

II. Külső beosztás és tartalom.

A *misna* egy régi felosztás alapján 6 u. n. *rendből* (széder) áll, melyeknek címei a következők: A veteményekről, az ünnepekről, a

¹⁾ Leghíresebbjeik Nahardea, Szúra, Pumpadita és Mahúza városokban voltak.

²⁾ A talmud szó szűkebb értelemben — de igen gyakran — csakis a gemárára alkalmaztatik és ez utóbbi helyett általánosan használtatik.

³⁾ Nagyobb szabatosság kedvéért — bár ez már a fentebbiekből is kitetszik — itt újból elmondjuk, hogy a misnában előforduló tudósok *tannáknak* (docentes), a gemárában említettek *amórának* (dicentes) s végre az amórák utódai *szabórának* (putantes) neveztetnek. A tudósok e láncolatát megelőzik a *szófrim* (írástudók). Mindnyájok örökségét átvették a *gáonok* (1040-ig). A régiebb korszakkal szemben az ifjabbak tudományos tekintélye csekélyebb. Könnyebb áttekinthetés végett a tannákat 5, az amórákat 7 generációra osztják. Amazok működése körülbelül 220 *ante* — 220 *post*, emezeké innen egészen 500-ig terjed. L. rövidség kedvéért *Grätz*, *Gesch. der Juden* IV. kötet és *Strack* i. h. VI. szakasz.

nőkről, a károkról, a szentelt dolgokról és a rituális tisztatlanságról. Egyedül e nomenklaturából, mely inkább esedékesen összeállítottnak tetszik, nem lehetne következtetni sem rendszerességre, sem sokoldalúságra a misnában. Pedig kevés jóakarattal is nem lehet tőle elvitatni egyiket sem. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a fenti czím-sorozat korántsem meríti ki a misna tartalmát, a miről már egy pillantás további felosztására is meg fog győzni bennünket.

A „rendek“ ugyanis viszont u. n. *traktátusokra* (maszikta) oszolnak, melyeknek száma azonban nem mindegyik rendben azonos ¹⁾ s az egyazon széderhez tartozók néha tartalomban nem egészen egyöntetűek. Így az első rendbe nem való mindjárt az első traktátus, mely az imákról szól, a harmadikba nem való kettő, a fogadalmakról s a nazireusról szóló, a negyedikbe nem az, mely az „atyák (bölcsek) mondásait“ foglalja magában. Azonban sokkal nagyobb nehézségeket okoz a traktátusok egymásutánja az egyes rendeken belől, melynek kulcsát számtalan kísérlet daczára mindeddig nem sikerült megtalálni. — A rendek és traktátusok nevei túlnyomóan a főtartalomtól s csak ritkán vannak a kezdő szótól véve. ²⁾

A traktátusok ismét *fejezetekre* (perek) oszolnak, ³⁾ melyek nevüket majdnem mindig a kezdő szótól vették. A fejezetek viszont

¹⁾ Az *első* rendben 11 traktátus van, melyek — eltekintve az elsőtől — a „tizedekről“ és a földművelés körüli utasításokról szólnak. A *második* rendnek 12 traktátusa a szombatról, husvétéről, engesztelési napról, sátoros ünnepéről, újévről, a böjtnapokról, a purimról s az ezeken tiltott munkákról s előírt áldozatokról szól. A *harmadik* rend 7 traktátust foglal magában, melyeknek tárgyát a leviratást, az elválást és nősülést s a hűtlen nőt illető törvények képezik. A *negyedik* rend 10 traktátusa a talmudikus jogot foglalja magában (az adás-vevésről, a kereskedelemről, esküről, tanukról, a büntetések nemeiről, a törvényszékekről s a pogány kultuszról). Az *ötödik* rend 11 traktátusának fő tartalmát az áldozatok képezik. Végre a *hatodik* rend 12 traktátusában a tisztasági és egészségügyi törvényeket találjuk egybegyűjtve. A traktátusok összes száma 63.

²⁾ Pl. Bécza és Maskin.

³⁾ Az egész misnában hozzávetőleg 520 fejezet van; a szám és a fejezetek egymásutánja némileg ingadozó. (Michael *Havemann*, *Wegeleuchte wieder die Judische Finsternissen* p. 40 ezt jobban tudja: szerinte a talmud 704 fejezetre oszlik! L. Grapius i. h. II 31. Ez utóbbi maga *lényegileg* így osztja fel II. 28 a talmudot: borajta, pilpul, haláka és agádára!)

tételekre (haláka vagy misna) osztatnak fel, de ez a beosztás ingadozó.

A *gemára*, mint a misnaszöveghez való kommentár, ehhez képest hasonló részekre osztatik fel, csak hogy míg a misnát (és többnyire a palesztinai gemarát is) a tételszámmal is szokás jelölni, a (babilóni) gemarát e helyett a lapszámmal, mely a legtöbb kiadásban azonos, idézzük,¹⁾ mivel 5—6 sornyi misnához olykor 20—30 lapnyi gemára tartozik.

Azonban a gemarának nevezett kommentár nem az egész misnakodexhez van meg s nem ugyanazon misnarészekhez bírjuk a babilóni és a palesztinai gemarát, ámbár igen valószínű, hogy eredetileg az egész misnához²⁾ megvolt a gemára mindkét recenziója. Most a babilóni gemára csak 36 traktátusra van meg (hiányzik 1—1 traktátus kivételével az egész első és utolsó rendre s a többi rendek egyes apróbb traktátusaira), a palesztinai pedig közel 30-ra (kevés kivétellel az első négy rendre és a hatodik rend egy traktátusának első 3 fejezetére). A babilóni gemára azonban jóval kimerítőbb s legalább négyszerte akkora, mint a palesztinai.³⁾

A gemára tartalmának rendszerességére mögötte áll a misnának és épen ez nehezíti meg annak lehetőségét, hogy tiszta képet adjunk róla. Röviden két szóba lehetne összefoglalni tartalmát; e két szó: haláka és agáda. Fentebb jeleztük már mindkettőnek lényegét, itt a képet néhány vonással ki akarjuk domborítani.

Haláka alatt mindenekelőtt a vallásos és erkölcsi törvények összesége értendő, a mint az a misnában és kibővített alakban a gemarában előttünk fekszik. De minthogy a zsidó világnézet e két szempontból — a vallás és erkölcs szempontjából — fogta fel úgy az egyén, mint a család és a nép, sőt az emberiségnek is hivatását és feladatát, a haláka körébe vonattak az emberi élet mindennemű viszonyai, a miből töméntelen sok törvény és utasítás származott,

¹⁾ A most használt kiadásokban a babilóni talmud (a misnával és két főkommentárjával együtt) 12 nagy foliókötetet tesz ki, összesen 2947 lappal.

²⁾ Talán az utolsó rendet kivéve, mely már korán vált — az önállóság elvesztése s a templomi szolgálat megszűnése folytán — tárgyatlanná.

³⁾ Ez és ama körülmény, hogy a palesztinai talmud nyelve jóval homályosabb, okozta azt, hogy a babilóni talmud tanulmányozása előtt tökéletesen a háttérbe szorult, melyből csak a múlt században kezdett némileg előtűnni.

melyeket a misnában szárazon előadva, a gemarában pedig minden oldalról megvitatva és megvilágítva, kiegészítve és kiigazítva találunk. A gemára mindenekelőtt azt kutatja, honnan merítette a misna valamelyik tételét a bibliában s mily joggal s mi módon tette azt. Ha ez iránt tisztában van, összehasonlítja a misnikus tételt rokon oly tételekkel, melyek akár másutt a misnában, akár pedig a tosziftában, vagy valamelyik borájtában fordulnak elő. A tárgyat tekintve a legtávolabb eső dolgokban is keres hasonlóságot, vagy a közelfekvőkben különbséget. S minthogy ez az egész kutatási munka a dialógus mezébe öltözködik, rendkívül élénk s változatos kép tárul elénk: mintegy hallani véljük a diskussziót, mely majd komoly tudományossággal, majd humoros vidámsággal, most heves indulatossággal, ismét derült jókedvvel folytatatik — míg egyszerre alig eszmélünk fel — benn vagyunk az *agáda* mennyei világában.

Az *agáda* majdnem kizárólag a gemarának képezi alkotó részét, csak itt-ott találunk *agádikus* misnákat is. Az *agáda* mindig egyenesen a szentírásból indul ki; de nem azon célból, hogy törvényt alkosson, hanem legfőlebb, hogy erkölcsi tanulságot merítsen belőle. Azon felfogás alapján, hogy a szentírásban *minden* bennfoglalatik, az *agáda* *mindent* kihoz belőle, de nem ötletszerű eszközökkel, hanem valóságos rendszeres exegézis alapján. Természetes azonban, hogy nem mindig igazgyöngy volt az, a mit az *agáda* buvára felszínre hozott. A legszebb, legnemesebb és legeszményibb gondolatok mellett olykor olyasmit is találunk, a mi izlésünk ellenére van, a mi a szépnak határain túl megy, a mi alantjáró. E mellett azonban nem szabad elfeledni, hogy az *agáda* gondolatmenetéhez és módszeréhez érteni kell, ha igazságosan akarjuk megítélni, mert gyakran csal a látszat és mi rútnak nézzük a követ, mely voltaképp fényes drágakő.

A talmud konkrét tartalmának csak legszűkszavubb kivonatát is adnunk e helyen lehetetlen, mert az egész kötetet töltene be. Különböen alább, a talmud összefüggő méltatásában, többször lesz még alkalmunk tartalmáról — legalább általánosságban -- szólni.

ENYEDI MÁTYÁS DR.